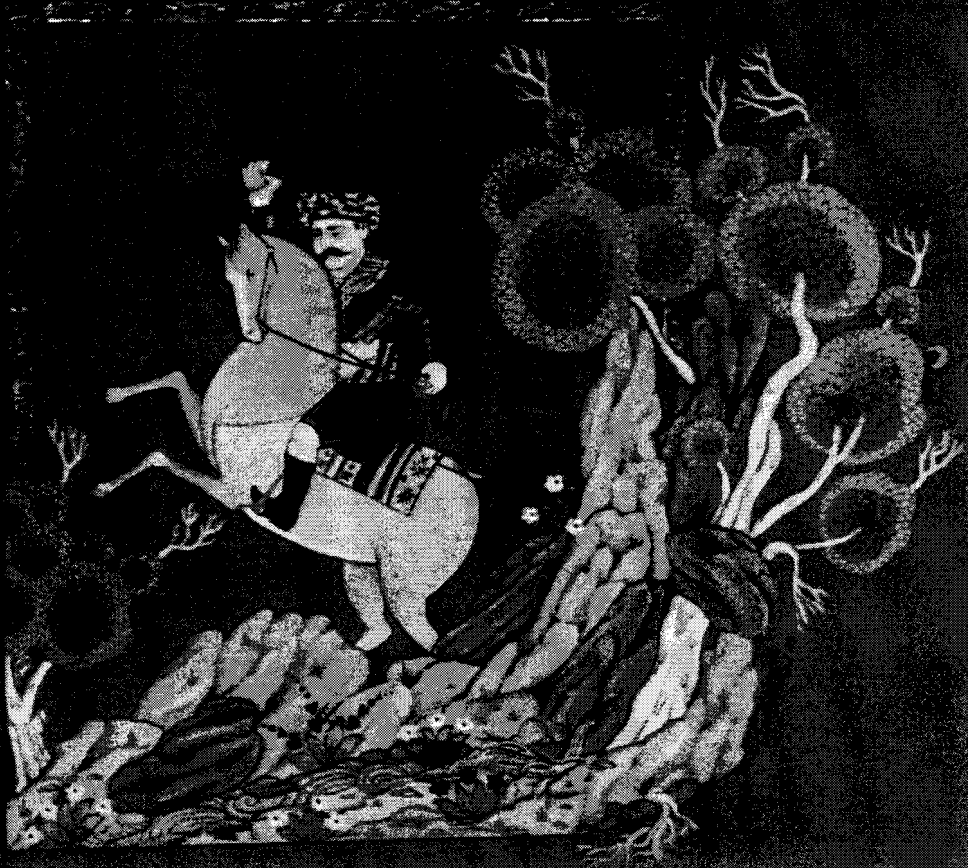

MUĞLA ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

ZEYBEK KÜLTÜRÜ SEMPOZYUMU

(24-25 EKİM 2002)

Tarih boyunca pekçok medeniyetin beşiği olmuş Ege Bölgesi'nin sözlü ürünleri içinde zeybek türküleri, önemli bir yer işgal etmektedir. Yöreye has bir özellik taşıyan zeybek türkülerinin teşekkülleri, konuları, kahramanları ve düşünce yapıları, hatta merkezinde olduğu olaylar dizisi bakımından epik dönem anlatıları olan destanlarımızla benzerliği ise, oldukça dikkat çekicidir. Zaten çalışmamızın konusu da zeybek türkülerimizden “Atçalı Kel Mehmet”, “Yörük Ali”, “Ger Ali”, “Sarı Zeybek”, “Demirci Mehmet Efe”, “Çakıcı Mehmet Efe” başta olmak üzere pek çok yönleriyle destanlarımızla karşılaştırılması, her iki sözlü tür arasındaki paralelliklerin ortaya konulması şeklindedir. Zeybek türkülerine kaynak olarak da Mehmet Bayrak'ın “Eşkîyalık ve Eşkîyalık Türküleri” adlı çalışması esas alınmıştır.

Bilindiği üzere destan kahramanlarının yanlarında birbirinden seçkin, birbirinden yakışıklı, atıcılıkta-binicilikte en az liderleri gibi kahraman, gözüpek 40 tane yiğit vardır. Hepsi de birbirinden seçme bu yiğitler kahramanın yanından hiç ayrılmazlar, birlikte yer-ıçerler, birlikte savaşır, birlikte avlanırlar, ona gelebilecek tehlikeleri savuşturmak için canlarını tehlikeye atıktan sakınmazlar. (Köksal, s:30). Eski bir Kırgız türeyiş efsanesine geri giden (Gökalp, s:99) ve destan türünün ortaya çıkmasını sağlayan hayat tarzının bir gereği olan bu duruma göre Manas'ın ölümünden sonra oğlu Semetey'in yanında yer alanlar, korkusuz kırk çorasıdır (Radloff, s:226); Tölögön, kendine lâıyk bir eş aramak üzere Kazak Eli'ne giderken, ona yiğitleri eşlik ederler (Kızıcbek, ss: 20-21); Boğaç Han'ı babası Dirse Han'a “Görür misin Dirsehan neler oldu, yarıömasun , yarçımasun, senün oğlın kür kopdı erçel kopdı, kırk yigidin boyına aldı, kalın Oğuzuñ üstine yorıyış itdi, ne yirde gözel kopdı-y-se çeküp aldı, ağ sakallu kaconıñ ağzın söğdi, ağ pürçeklü karınıñ südin tartdı” (Ergin, ss:83-84) diyerek şikâyet edenler, onun 40 yiğitidir;

Kırk cigiti oñında,

Kırk cigiti solında,

Horezmnin eline (s:7)

* Doç.Dr., Ege Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

satırlarında da belirtildiği üzere Hesen Han tahtında otururken bile yanında yiğitleri vardır. Durum zeybek türkülerine destan kahramanının yerini “efe”, yiğitlerin yerini de “zeybek” ya da “kızan”ların alması şeklinde aksetmiştir. Nitekim bazen “uşak” olarak da bilinen kızanlar efelerine candan bağlı, onun emirlerini ikiletmeyen kimselerdir. Osmanlı döneminde Batı Anadolu da Sancaklar bünyesinde köylerle çevresinin asayişini korumak amacıyla Uç beyleri tarafından kurulan bir çeşit milis kuvvetleri, bir akıncı ve mukavemet birliği olan zeybekler (Bayrak, ss:311-312) Ahî Birliklerindeki teşkilatlanmaya benzer şekilde (Çağatay, ss: 40-42) içlerinden bir lider seçerler ve onu “efe-başı”, “zeybek-başı” olarak adlandırırlardı. Zeybekler ise liderlerine sıkı sıkıya bağlıdırlar (Bayrak, s:146). (Bayrak, s:312). Mesela Ger Ali Türküsü’nde bu durum:

Ger Ali dedikleri bir gençten uşak,

Beline bağlamış ibrişim kuşak,

Başına toplamış binbeşyüz uşak,

Yakarım cavır İzmir’i dayan Ger Ali (Bayrak, s:197); Yörük Ali Türküsü’nde ise:

Şu Dalma’dan (Dalaman) geçtin mi,

Soğuk sular içtin mi,

Efelerin içinden

Yörük Ali’yi seçtin mi,

Hey gidinin efesi, efesi

Efelerin efesi (Bayrak, s:324)

olarak gayet güzel açıklanmaktadır.

Türk destanlarının en önemli özelliklerinden biri de destan kahramanlarının olağandan iri ölçüde, bol sıfatlı-bol zarflı, uzun ve genellikle de secilerle yüklü bir anlatım şekliyle tarif edilmesidir (Boratav I, s:71). Bir yerde günümüz hikaye ve romanlarındaki psikolojik tahlillerin yerini tutan bu üslup özelliği (Gökyay, ss: CCXLIX-CCLI) tamamen destan türünün ortaya çıkmasını sağlayan tabiatla mücadelenin esas teşkil ettiği ve dışa dönük,

hareketli bir hayat tarzıyla (Kaplan, ss:12-13), dolayısıyla da bu hayat tarzının gereği olan insan (alp) tipiyle ilgili bir durumdur. Nitekim Kurbanbek (Kırgız Kurmansek Destanı'nın Karakalpak versiyonu) Destanı'ndaki Şehirhan.

Boyu bardı altı arşın,

Eni bardı eki arşın (metin, s:166);

Kococaş Destanı'nın aynı adlı kahramanı:

Zorga çıkkın saadagı,

Cartı ögüzdün terisi.

Bendeden artık cürüşü,

Canındaki maylığı,

Çaar ögüzdün terisi (Köse, ss:478-479);

Manas Destanı'nda ise Almambet:

Kırk kişinin içinden,

Arştan uzun Almambet,

Kol boyu yükseliyordu (Naskali, ss:31-32) olarak tarif edilmektedir. En güzel örneğini Dede Korkut'taki Bamsı Beyrek'te gördüğümüz üzere Beyrek, kendisine "Oğuzda kimin kızın alıvereyin" diyen babasına: "Baba mana bir kız alı vir kim, men yirümden turmadın ol turmah gerek, men kara koç atuma binmedin ol binmek gerek, men karımuma varmadın ol mana baş götürmek gerek, bunun gibi kız alı vir baba mana" (Ergin, s:124) diye cevap verir.

Aynı hayat tarzını paylaşan kadınların da benzer şekilde tarif edildiği, bir yerde alp kadın tipinin de ortaya konduğu bu durum zeybek türkülerine de benzer şekillerde aksetmiştir. Mesela Çakıcı Efe:

Çakıcı siperde yatar,

Ne talimli fişek atar (Bayrak, s:317), şeklinde atıcılığı ile; Osman Efe:

Süpürün hanları Osman geliyor

Şu dağların serdarı arslan geliyor (Bayrak, s:324) ve;

Süpürün hanları Osman geliyor,

Kıratına binmiş arslan geliyor (Bayrak, s:325) satırlarında yiğitliği ve görkemli duruşuyla; yine Çakıcı Efe:

Çakıcı da dağdan iniyor,

Korku nedir bilmiyor (Bayrak: s:315) satırlarında yürekliliğiyle; Yörük Ali:

Kale yaptım han oldu,

Yörük Ali Avrupa'ya şan oldu.

Aydın dağımı oydular,

İçine çete koydular.

Yörük de Ali'nin ismini

Hazret-i Ali koydular.

Ördek gitti kaz geldi,

Yörük Ali'ye gâvur İzmir az geldi (Bayrak, s:320) mısralarında heybeti, korkusuzluğu ve yaptığı işlerle; Demirci Mehmet Efe ise:

Atın boynunda gayış,

Atın önünden savış

Ölmek canın ister ise,

Git Demircioğlu'na gaviş (Bayrak, s:323) olarak, düşmanına karşı acımasızlığı ile karşımıza çıkmaktadır.

Anlaşılabacağı üzere zeybek türkülerinde efeler destan kahramanlarından farklı olarak fizik yapılarındaki epik çizgilerle değil, sadece yaptığı kahramanca işlerle tanıtılmaktadır. Sebebi de tamamen destanları ve zeybek türkülerini ortaya çıkaran hayat tarzına bağlı olmasıdır.

Destanlarımızla zeybek türkülerimiz arasındaki bir başka benzerlik de anlatı kahramanlarının atlarıdır.

Bilindiği üzere insan topluluklarının içinde yaşadıkları coğrafyanın özelliği, onların kültüründe, dolayısıyla o kültürün ortaya koyduğu sözlü ürünlerinde de karşımıza çıkacaktır. (Köse, ss:127-128) Dağları, bozkırları, yaylaları, çölleri, uçsuz bucaksız topraklarda yaşayan Orta Asya Türkleri için de at, bir geçim kaynağı oluşturmuş, besledikleri at sürüleri yüzünden konar-göçer bir hayat yaşamaya başlamışlardır. Onların barınacakları yeri bile belirleyen at sürüleri Türkler için sadece binit ve yiyecek olarak kullandıkları hayvandan öte birlikte yaşadıkları, savaştıkları, dertleştikleri arkadaşları da olmuştur (Kaplan, ss:12-13; Çınar, ss:14-17). Bir yerde onları göçer-evli olmaya iten en önemli sebeplerden biri attır (Kaplan, ss:13-14; Çınar, ss:14-19). Farklı bir ifadeyle söyleyecek olursak bozkır-Türk ekonomisinin esasını teşkil eden “at”ın bu kadar öne çıkmasında, Türklerin yaşadıkları coğrafyanın rolü inkâr edilemez (Kafesoğlu, ss:304-305).

Bu durum konar-göçer hayat tarzının ortaya çıkmasını sağladığı destanlara da aksetmiş; destan kahramanlarının atları, söz konusu anlatı türünün önemli bir yere oturmasını sağlamıştır. Nitekim kahramanların hepsinin de kendileri gibi yiğit, genellikle sahibi ile aynı günde doğan, bazen kanatlı, rüzgar gibi hızlı, tulpar atları vardır. Meselâ Kızcibek Destanı’nda Bazarbay’ın oğlu Tölögön’ün atı:

Köp cılkının içinde,

Kökcal attuu beesi bar.

Çalkayınkı kursağı,

Çaçı kuyruk, cibek cal

Kuyruğunda kuyu bar (Kızcibek, s:6)

Dalbanday basıp Asakem,

Caşingan cerden çıkpadı,

Karap turup sındadı.

“Kanatı munun sınıbadı,

Tulpar bolot balkım” dep (Kızcibek, s:7) şeklinde tarif edilmektedir. Manas’ın atı Aymanboz, ondan 3 yıl önce doğmuştur ve kanatlı, gök kırnı tay gibi yeleli, kula bir kısraktır. Cakıp Han, yıllar sonra doğan oğlu Manas’ın müjdesini aldığı sırada yürümeyi öğrettiği (Yusupov, s:20). Aymanboz adlı kısrak 8 yaşında olmasına rağmen bir dev iriliğindedir (Yusupov, s:41). Yine Dede Korkut Kahramanlarından Bamsı Beyrek’in Boz Aygır’ı (Gökyay, s:87), Egrek’in Ağ Boz At’ı (Gökyay, s:126) ile Eyilik Koca Oğlu Dölek Evren’in Bidevi At’ı (Gökyay, s:142) da sahibinin derdinden anlayan akıllı, hisli, yürük atlardır.

Zeybek türkülerinde efelerin atları da “at”, önemli bir yere sahip olup farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Çakıcı Mehmet Efe:

Çakıcı attan inmem diyor,

Mor fesimi giymem diyor (Bayrak, s:314) satırlarıyla, Küstüklü Osman Efe:

Gelen atlı Osman Efe deyince

Süpürün damları Osman geliyor,

Kır At’ın üstünde aslan geliyor (Bayrak, s:325) ve:

Çekin Kır At’ımı binit taşına,

Ellerim erişmiyor eyer kaşına.

Osman’ım, Osman’ım Efe Orman’ım

Efe olduğuma ben de pişmanım.

Çekin Kır At’ımı nalbant nallasın

Vereyim parasını hakkı kalmasın (Bayrak, s:327) olarak, efelerin efesi Yağcıoğlu Ahmet:

İbrahim Çavuş Höyükü’den iniyor aman,

Elma gözlü Kır At'ına biniyor hey (Bayrak, s:362) mısralarıyla verilmektedir.

Görüldüğü üzere adları geçen efelerin hepsinin de Kır At'ları vardır. Ancak bu atlar destanlardaki olağanüstü atlardan farklı olan olağan büyüklükte ve sadece binit olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu değişimin sebebi ise tamamen iki farklı türün ortaya çıkmasını sağlayan farklı hayat tarzları olmalıdır.

Bilindiği üzere destanlar sözlü ya da yazılı savaş ve kahramanlık hikayeleri (Kaplan II, s:13) olup genellikle eski çağlardaki yiğitlerin savaşlarını, başlarından geçenleri anlatan (Timurtaş, s:533), yazının olmadığı zamanlarda tarihi belge niteliği taşıyan ancak tarihi olayları aksettirmekten ziyade eski dönemlerdeki insanların inançlarını, hayata bakış açılarını, değer yargılarını (Kaplan II, s:14), sevinç ve tasalarını, heyecanlarını, hareketlerini, duygu ve düşünce yapılarını hatta kozmogonisini, kanunlarını ve edebiyatını içinde toplayan bir hazinedir (İnan, s:223).

Destanların teşekkülü ise üç aşamada gerçekleşir:

1.Tarihi bir olayın olması,

2.Söz konusu olayın meydana gelişinden sonra aradan uzun bir zaman geçmesi ve halk tarafından nakledilegelmesi,

3.Anlatının tespit edilmesi (Yöntem, s:4).

İşte “bir olayın teşekkülünden uzun zaman sonra halk tarafından nakledilegelmesi” aşamasında bazen olayların, bazan da vakanın merkezindeki kahramanın başka olay ya da kahramanlarla olan benzerliği zaman içinde eski bir olaya yeni bir kahramanın ya da yeni bir olaya geçmişteki bir kahramanın yerleştirilmesini mümkün kılacaktır. Bu sebeple Kırgızların mitik konulu destanlarından “Kococaş”ın aynı adlı kahramanı Karalayev varyantı Manas Destanı’nda Manas’ın en yakın arkadaşıdır ve askerlerinin başıdır (Kıdırbayeva, s:6). Ayrıca Kırgız ve Kazak destanlarındaki tarihi zemini oluşturan Kırgız-Kalmuk veya Kazak-Kalmuk savaşlarının merkezindeki kahramanların pek çoğu, halk zihninde önemli bir yer edinen mahalli kahramanlar olabilecektir. Bu durum, tamamen halkın o kahramanları nasıl ve nerede görmek istedikleriyle ilgilidir.

İşte bu husus Zeybek türkülerimizde de karşımıza çıkmaktadır. Nitekim gerek Ege Bölgesi'nin ünlü efelerinden Isparta'nın Yalvaç ilçesine bağlı Köstük Köyü'nde doğan Köstüklü Osman Efe ve Bozdağlı Osman Efe ile Bağdat'ın alınmasını hikaye eden ve Kayıkçı Kul Mustafa'nın türküsündeki Genç Osman, halk zihninde birbirine karıştırılmakta; Köstüklü Osman Efe "Bağdatlı Osman Efe" ya da "Genç Osman" olarak nitelendirilmektedir (Bayrak, s:328; Yüksel, ss:108-111). Büyük bir ihtimalle bir dönem sonra türkülerde bulunan ve efelerin merkezinde bulunduğu olayların geçtiği yerler silinecek; Genç Osman türküsündeki "bıyığına tarak saplama" motifi, yerini alacaktır. Zaten Köstüklü Osman Efe Türküsü'ndeki:

İane çıktı nereden bilmem,

Avnetti bizlere Irak, Yemen (Bayrak, s:325) satırları da bize, bunu göstermektedir.

Bazı destanlarımız birden fazla kahramanı ve merkezinde bulunduğu olaylar bütününe içine almaktadır. Bu tür destanlarda vaka, destana adını veren kahraman öldükten sonra oğlunun doğumuyla devam etmekte; bir başka ifadeyle özgürlük bayrağını oğul, babasından teslim alarak mücadeleyi sürdürmektedir. "Kurmanbek"te Teyitbek-Kumanbek-Seyitbek "Manas"ta Manas-Semetey-Seytek, "Kızcibek"te Tölögön-Sansızbay, "Kococaş"ta Kococaş-Moldocaş, Dede Korkut'ta Bamsı, Beyrek, Kanturalı vb... bu şekilde ortaya çıkmaktadırlar. Türklerdeki "Cihan Hakimiyeti" (üniversalizm) düşüncesinin destanlara aksetmesi olarak değerlendirdiğimiz (Köse III, ss:117-125) bu durum zaman içinde ve sosyal hayatın ihtiyaçlarına uyarak değişmiş; vakanın merkezinde olan ve anlatıya adını veren her bir kahramanla ilgili ayrı ayrı destanlar ortaya çıkmıştır. Nitekim bu gün Teyitbek, Kurmanbek, Seyitbek, Manas, Semetey, Seytek, Alp Bamsı'yı farklı destanlar olarak görmekteyiz.

Aynı durum zeybek türkülerini için de söz konusudur. Mesela Ege Bölgesi'nin namılı efelerinden Çakıcı ile Gök Veli'den bahseden ve aşağıda aldığımız türküdeki:

Tevfik Bey'in evleri,

Göğde ıldız ülkeri,

Çakıcı da Zeybek vurulmuş,

Efe olsun Gök Veli

Ve;

Gök Veli dağdan enmeyer,

Mor fesini koymeyor,

Çakıcı zeybek vurulmuş,

Ben vuruldum demeyor (Bayrak, s.320) dörtlükleri ile, yine Aydın'ın meşhur efelerinden Yörük Ali ve Demirci Mehmet Efe ile ilgili olarak söylenen türkülerden birindeki:

Garşiki dağı oyduklar,

İçine çete goydular,

Yörük Ali'nin adını

Hazreti Ali goydular.

Ördek gitti kaz geldi,

Demirci'ye Kaledavaz az geldi

(Bayrak, s:333) mısralarında birden fazla efenin maceraları ile ilgili bilgilere rastlamaktayız. Hemen hatırlatalım ki gerek Yörük Ali ve Demirci Efe, gerekse Gök Veli ve Çakıcı üzerine yakılmış ayrı ayrı türküler de mevcuttur. Bu da tamamen sözlü gelenekte hala yaşayan epik mantıkla ve halkın görmek istediğini anlatan düşünce yapısıyla ilgili bir durum olmalıdır.

Dikkatimizi çeken bir başka husus da “kadın”ın destanlardaki ve zeybek türkülerindeki konumlarıdır. Bilindiği üzere Türk destanlarında kadın oldukça önemli bir yere sahiptir. Erkeğiyle birlikte at koşturan- kılıç sallayan, kışı kışlakta- yazı yaylakta geçiren kadın, elbette epik özelliklerle karşımıza çıkacaktır. Nitekim bir Karakalpak Destanı olan “Kurbanbek”te Akılcan, eşi Kurbanbek'in ab-ı hayat-ı bulmak için yola çıkmak istediğini duyunca onun tehlikeye atılmasını istemeyecek kadar temkinli, kılıcını ikiye bölüp göğe fırlatacak kadar kuvvetli, gördüğü atın tulpar olup olmadığını anlayacak kadar çevresine

uyumlu, üstüne kuma geldiği Sultan'ın oğlu Kursidsa ile kendi oğlu Edilsa'yı birlikte büyüterek aralarında üveylik duygusunun yeşermesine izin vermeyecek adar akıllı selim sahibi, eşinin Nogay Eli'nin hürriyeti ve huzuru yolundaki düşüncelerine destek vererek “Şehirhan'ı öldürüp halkı kul olmaktan kurtarırsan seninle yaşayabilirim” diyecek kadar davasına bağlı, yürekli bir Türk kadını, sadık bir eştir (Kurbanbek, ss:184-194). “Kococaş” Destanı'nda Zulayka, Kococaş Sur Elçi'nin peşinden gidip uzun süre görünmeyince tek başına bozkırlarda yürüyüp dağlar aşarak onu aramaya gidecek kadar yürekli bir kadın (Köse I, ss:) sadık bir eş; Kococaş ölünce kendisinden kayınbirader Sartkoşçu ile evlenmeye razı olacak kadar geleneklerine bağlı bir kadın (Köse I, ss:419-420) dır. Dede Korkut'ta Banı Çiçek, nişanlısı Beyrek'e “gel imdi senün ile ava çıkalum, eğer senün atın menüm atımı kiçer ise onun atını dahı kiçersin, hem senün ile oh atalum, meni kiçer isen anı dahı kiçersin ve hem senün ile güreşelim, meni basar isen anı dahı basarsın” (Ergin, s:123) diyecek kadar güçlü kuvvetli, iyi bir atıcı, usta bir binicidir. Hatta asıl kahramanı kadın olan destanlarımızda vardır: Cangıl Mırza, Narkız gibi...

Zeybek türkülerine baktığımızda ise oldukça farklı bir durumla karşılaşırız. Nitekim türkülerde efelerin sevgili yahut da eşleri bazan da sadece isimleriyle verilmiştir. Mesela Çakıcı Efe Türküsü'nde kadın, eşlerinden biri olan Hatçe'dir:

Çakıcı da dağdan iniyor,

Kaymakçı'ya giriyor,

Bana da Çakıcı derler,

Yar fidan boylum,

Hatçe'ye gönül veriyor (Bayrak, s:314).

Çakıcı Efe ile Gök Veli'yi anlatan türküde ise bu kadın:

Birgi'den aldım gülü,

Başına da sokmuş sümbülü.

Kınalı'nın Gülsün'ü yar fidan boylum,

Olmuş cennet bülbülü (Bayrak, s:319) satırlarından da anlaşılaçağı üzere Gülsün Hanım'dır. Alim Efe'yle ilgili söylenen türkülerin ekseriyetinde Alim Efe tarafından kaçırlan ve hasım tarafın kızlarından Fadime'dir ve:

Ali'm belinde fişekler katar,

Ali'm Fadime'ye kurşun mu atar (Bayrak, s:338),

Adana'dan ayva gelir, nar gelir,

Gll potin Fadime'ye dar gelir (Bayrak, s:339),

Sıra sıra mezarlığı taşları,

Kara kara Fadime'nin kaşları (Bayrak, s:340)

Mustanların koyunları takalı,

Fadime'nin kulakları küpeli (Bayrak, s:341) mısraları bunu gayet güzel açıklamaktadır. Yine Alim Efe ile ilgili türkülerden birinde Fadime'nin yanısıra onun eşi Gkg Gelin'e de rastlamaktayız:

Nohutovası'nda eşme akıyor,

Fadime'de çadırından bakıyor,

Gkg gelin, sen Ali'mi sorarsan

Al kanları oluk oluk akıyor (Bayrak, s:341). Kerimoğlu Efe ile ilgili türküde kadın, efenin aşık olduğı Neriman'dır:

Kerimoğlu inip gelir inişten,

Her yanları görünmüyor gümüşten,

Bu efe seni neylesin,

Neriman Hanım, Kerimoğlu'yla gönül eğlesin (Bayrak, s:348). Çavdarlı Murad Zeybek zerine yakılan türküde ise bu kadın sevgilisi Hafze Hanım'dır:

Beşparmak'tan geçtin mi

Soğuk sular içtin mi

Çavdarlı'yı görünce

Sen bu işe şaştın mı

Hafize'me yanayım mı,

Ben yoluna varayım mı,

Allah Allah Çavdarlı Murad sanayım mı (Bayrak, s:348). Kamalı Mehmet Efe'yi anlatan türküde de yine sevgilisi Sıddıka'yı görüyoruz:

Arabamın tekeri,

Fındık Sıddıka'm

İstanbul'un şekeri (Bayrak, s:349). Kayman Ali Türküsü'nde de:

Baykuş bakar kovuktan,

Sular akar oluktan

Aç kapıyı Benli Haçca'm

Ben üşüdüm soğuktan (Bayrak, s:357) satırlarıyla verilen kadın, sevdiği Benli Haçca'dır.

Zeybek türkülerinde adı belirtilmeyen ancak etnik kökenleriyle verilen kadınlarla da karşılaşmaktayız. Nitekim Hüseyin Efe Türküsü'ndeki:

Çadır kurdum Eğriova'nın düzüne,

Nişan koydum bir Türkmen kızına (Bayrak, s:345) satırlarında bu, açıkça görülmektedir.

Türkülerin bir tanesinde yöresinin adıyla belirtilen kadına da rastladık. Gosat Efe Türküsü'ndeki:

Gosat taşta oturur,

Mevlit mavzer getirir

Beydilli'nin kızları,

Yağlı katmer getirir (Bayrak, s:353) mısralarında olduğu gibi...

Zeybek türkülerinde adlarıyla değil de “sevgili”, “yavıkl”, “nişanlı” şeklinde verilen kadınlar da söz konusudur. Nitekim:

Yamadan gel yamadan,

Arkasında camadan,

Ben dağlara gidiyom

Yar fidan boylum

Sevdiğimi sarmadan (Bayrak, s:315),

Gökdeki dağdan insene

Mor fesini geysene,

İnce de boylu Gamalı Zeybek,

Yavıklını versene (Bayrak, s:317)

Ve:

Okundu fermanım üç günüm kaldı,

Nişanlımın koynunda müşkülüm kaldı (Bayrak, s:323) satırlarında gördüğümüz eş-sevgili-nişanlı-yavuklu kadınlardan başka kadın, “ana” olarak karşımıza çıkmaktadır. Köstüklü Osman Efe ile ilgili türkülerdeki:

Her galın kurşunlar Orman'a değer,

Osman'ın anası boynunu eğer (Bayrak, s:323).

Söyleyin anam bana küstü mü (Bayrak, s:326) mısralarıyla, Cafer Efe türküsündeki:

Cafer Efe öğle sonu vuruldu,

Annesine kara haber duyuldu (Bayrak, s:335) satırlarında görüldüğü gibi.

Kara Ahmetoğlu Hüseyin Efe Türküsü'ndeki:

Aman Sıddika'm aman, iki elleri koynunda ağlama,

Ağlayıp da beni yollardan eyleme (Bayrak, s:347) satırlarında da belirtildiği üzere bazen kadın eşinin sağ kalmasını, her türlü dövüş ve kavgadan üstün tutan biri olarak da verilebilmektedir.

Kısacası zeybek türkülerinde yer alan kadın kahramanlar epik özellikler taşımak yerine türkülerin yakıldığı döneme uygun olarak normal boyutlarıyla ancak destanlardaki gibi sosyal hayattaki çeşitli konumlarıyla verilmiştir, denebilir.

Bu arada zeybek türkülerimizde olduğu gibi kadın kahramanların bazen epik özellikler yerine normal boyutlarda verildiğini de unutmamak gerekir. Nitekim Manas destanında AK Erkeç:

Gülse dişi kürek gibi parlayıp

Kımıldasa mis kokup,

Genç kız gibi oynasıp,

Topuğuna saçı dolanıp (Yıldız, s:165) şeklinde gün yüzü görmemiş, elini sıcak sudan soğuk suya sokmamış, nazlı bir kadın olarak verilmektedir.

Destanlarımızla zeybek türkülerimizin bir kısmı arasındaki paralelliklerden birisi de her iki anlatı çeşidinde kahramanların tarihi bir olayın merkezinde olması, daha doğrusu her iki ürünün de yaşanmış bir olayı-kendi mantığı içinde- hikâye etmesidir. Bilindiği üzere destanlar eski çağların kahramanlık hikayelerini, yiğitlerin, mitlerin, tanrıların savaşlarını ve başlarından geçenleri anlatan eserlerdir (Timurtaş, s:533) Târihi bir dönemi içine aldıkları (Kaplan II, s:14) için de uzun bir zaman sözlü bir tarih olarak değerlendirilmişlerdir. Mesela “Kococaş Destanı” Kırgızların avcılıkla geçindikleri dönemleri hikâye eden ve çok eski devirlerinden izler taşıyan mitik bir destandır (Köse I, ss: 101-125); “Kurbanbek Destanı”

13.yy da Nogayların, Kalmuk akınlarına maruz kaldığı yıllardan sakladıkları hatıraları hikaye eder (Köse IV, s:11); “Koblandı Batır Destanı”, Koblandı’nın XV-XVIII.yy.larda Kazaklarla Kalmukların özgürlük mücadelesini ele alır (Adilbekova, ss:71-80); “Ak Moör Destanı” ise daha yakın bir tarihin, Alma Ata’nın 1916 yılında Ruslar tarafından üs olarak kullanılmasını ve bu dönemde geçen bir aşk hikayesini anlatır (Köse II, ss:12-13).

Zeybek türkülerinin ekseriyetinde de aynı durum söz konusudur. Nitekim incelediğimiz türkülerin bir kısmı Kurtuluş Savaşı sırasında kızanlarıyla birlikte düşmana karşı duran, bu uğurda canlarını ortaya koyan efeler üzerine yakılmıştır. Meselâ daha sonra İstiklâl madalyası ve binbaşı rütbesiyle ödüllendirilen Dalamalı Yörük Ali, M. Kemal Anadolu’ya çıkmadan arkadaşlarıyla savaşı çete savaşını başlatmış (Bayrak, s:331), hatta Aydın’ı işgal eden Yunanlılara saldırdıktan sonra minareye çıkarak ilk kurşunu oradaki askere kendi sıkmıştır; bugün Germencik’te adına bir okul bulunan Cafer Efe Yunan işgalinde Söke-Bağarası bölgesindeki Binbaşı Sarp Bey komutasında kurulan milis kuvvetlerinin en yiğit efelerinden olup, Yunanlılar’la yapılan bir çatışma sırasında ölmüştür (Bayrak, s:336); Kurtuluş Savaşı yıllarında başta Tire ve Fata Köyü olmak üzere Halil Efe ile birlikte halk örgütleyen ve Yunan karakollarına düzenlediği baskınlardan birinde hayatını kaybeden Gökçen Hüseyin Efe’nin adı Fata Köyü’ne verilmiştir (Bayrak, s:337); Kara Ahmetoğlu Hüseyin Efe de Yunanlıların Ege Bölgesi’ne girmesi üzerine arkadaşlarıyla birlikte dağdan inerek, düşmana karşı savaşmıştır (Bayrak, s:347); Şaşlı (Bakırlı Mehmet) Efe Manisa’nın Kırkağaç ilçesinin Bakırlı köyündendir ve Yunanlıların Batı Anadolu’yu işgal etmeleri üzerine dağda mevzilenerek Bigadiç-Sındırgı bölgesindeki Yunan karakollarına baskınlar düzenlemiş, bu yüzden sürgüne gönderilen ailesine ancak Kurtuluş Savaşı sonunda kavuşabilmiştir (Bayrak, s:359).

Zeybek türkülerimizin bir kısmı da yöresel çatışmaların, toplum ayaklanmalarının liderleriyle ilgilidir. Meselâ Atçalı Kel Mehmet üzerine yakılan türkü savaş vergilerinden ve mültezimlerle zabitlerin halktan keyfi olarak topladıkları ödemelerden bunalan Aydın, Kütahya, Manisa ve Denizli yöresi halkının başlattığı Aydın ihtilaline önder oluşunu, her türlü

adaletsizliğin ve yolsuzluğun önüne geçişini, bu uğurda canını feda edişini hikâye etmektedir (Bayrak, ss:313-314).

Bazı zeybek türkülerimiz de Anadolu’da bütün şiddetiyle hüküm süren, bir anlamda devlet içinde devlet olan ve kendilerine özgü yöntemlerle vergi toplayarak halkı zulüm ve haksızlıkla yöneten derebeylerine (Özkaya, ss:59-98) başkaldıran efeler üzerine söylenmiştir. Nitekim Sepetçioğlu Türküsü’nün kahramanı Sepetçioğlu Osman Efe Kastamonu’nun Araç ilçesinin Boyalı bucağında sepetçilikle geçinmekteyken sipahilerinin gücünün üstünde haraç istemesi üzerine derebeyini öldürür ve bu yolla mücadelelerine ömür boyu tek başına devam eder (Bayrak, ss.321-322; daha geniş bilgi için bakınız: Sadi Yaver Ataman; Sepetçioğlu Osman Efe, TFA, sayı:165); Köstüklü Osman Efe ise XIX.yy.da padişah yönetiminin baskılarına dayanamayıp Konya ve Isparta yöresine huzur sağlamak niyetiyle girdiği mücadelesinde hayatını kaybetmiştir (Bayrak, s:328); Hüseyin Efe de yine aynı dönemlerde hükümetin Bolu’ya bağlı köyündeki en verimli toprakları alarak halka ağır vergiler yüklemesi üzerine onlara baş olup dağa çıkmış; uzun süre askerlerle mücadele ettikten sonra yakalanarak asılmıştır (Bayrak, s:347).

Bütün bunların yanında destanlarımız arasında “Kızcibek”, “Ak Möör” gibi aşk konusu destanlarımızın olduğunu; Alim Efe (Bayrak, s:338-343), Çandarlı Murat Zeybek (Bayrak, s:348), Kamalı Mehmet Efe (Bayrak, s:349) üzerine yakılanlarında da aynı özelliğin saptandığını belirtmek istiyoruz. Alim Efe türküsündeki:

Alim’in belinde fişekler katar,

Alim, Fadime’ye kurşun mu atar,

Ver elini Alim Efe gidelim,

Adam onbeş sene mahpus mu yatar (Bayrak, s:338) satırlarında da görüldüğü gibi.

Sonuç olarak diyebiliriz ki:

1.Türk destanlarının karakteristik özelliklerinden biri olan anlatı kahramanlarının yanında bulunan kırk yiğit, zaman içinde “efe”lerle kader birliği yapan “zeybek” veya

“kızan”larla yer değiştirmiştir. Kızan veya zeybeklerin, efelerin yanındaki yeri ve önemi aynı kalırken, eski dönemlerde bir kabile veya boyun menşeyini anlatan kırk formeli ortadan kalkmış; üstelik efelerle kızanları arasındaki hiyerarşik durum, Türklerin yeni yurtlarındaki ahi teşkilatlarının esasıyla örülmüştür. Ancak kahramanların veya liderlerin yanlarında kendileri gibi yiğit kimseler bulundurma geleneği, zeybek türkülerinde aynen devam etmektedir.

2.Destan kahramanlarının bol sıfatlı ve zarflı, uzun ve genellikle secilerle yüklü ifadelerle tasviri konusu ise epik dönemdeki hareketli ve göçer hayatın yerini yerleşik düzenin almasıyla birlikte ortadan kalkmış; zeybek türkülerinde efelerin duruşları, cesaretleri, heybetleri, düşmana karşı acımasızlıkları hatta atıcılıklarındaki ustalıkları son derece kısa tariflerle, daha çok da benzetmelerle ortaya konmuştur. Yani anlatı kahramanlarının farklı yanlarının ortaya konmasındaki olağanüstülük giderek azalmış hatta yok olmuş; bunun yanında gerçeğe yakın tasvirler söz konusu edilmeye başlanmıştır.

3.Destan kahramanlarının arkadaşı, sırdaşı, sahibi gibi yiğit ve olağanüstü güç ve özelliklere sahip, rüzgar hızında atları konusunda baktığımızda da değişen ve gelişen hayat tarzımızın izlerini görmek mümkündür. Nitekim zeybek türkülerinde at sadece bir binit olarak görülmekte; epik gelenekten gelme bir etkiyle de “Kır At” olarak geçmektedir. “At”ın normal boyutlarda verilmesinin sebebi ise tamamen epik hayatın günümüz şart ve beklentileriyle yer değiştirmesi olmalıdır.

4.Destanların teşekkülünde gördüğümüz eski bir olaya yeni bir kahramanın, ya da yeni bir olaya daha önceki destan kahramanının monte edilmesi meselesi, zeybek türkülerimizde de karşımıza çıkmaktadır. Çalışmamızda örneklerle gösterdiğimiz bu husus ise zeybek türkülerinin, anlatı geleneğimizin halkalarından birini teşkil etmesi ve epik geleneğin izlerini taşıması kadar, halk şiirimizdeki ortak formel ifadeler ve doldurma mısralara da bağlı olmasındandır. Bu arada Köroğlu’nun Orta Asya Türk Boylarından Özbeklerden, Kazaklarda “destan”, Anadolu’da “halk hikayesi”, “türkü”, “efsane” olarak yaşaması da zeybek türkülerinin destanla süren anlatı geleneğimizin zincirlerinden birini teşkil ettiğini daha iyi anlattığını sanıyoruz.

5.Zeybek türkülerimiz, Türk destanlarımızda görülen ve vakayı sürükleyen birden fazla kahramana bağlı olayların zaman içinde birer destan haline gelmesi bakımından da büyük bir paralellik göstermektedir. Aynı türküde birden fazla efenin hikayesi anlatılmaktayken söz konusu efelerle ilgili bugün ayrı türkülerin ortaya çıkması da, zeybek türkülerimizin destanların günümüzdeki uzantıları olduğu düşüncemizi güçlendirmektedir.

6.Epik hayatın gereği olarak destanlarımızda gördüğümüz erkek gibi güçlü kuvvetli, at binip kılıç kullanan savaşçı kadınlar, zeybek türkülerinde söz konusu değildir. Bu tür anlatılarda kadın daha çok sevgili, eş veya anne olarak, üstelik etnik kökenleriyle verilmesi bakımından benzerlik göstermekteyse de kadın, zeybek türkülerindeki fizik görüntüsü ve özelliği bakımından büyük farklılıklar göstermektedir. Kesinlikle dünden bugüne değişen değer yargılarımız, kadının toplumdaki konumu, yerleşik hayat tarzı ve inançlarımızla ilgili olan bu duruma sadece açık konu destanlarımız olduğu kadar, aşk üzerine yakılan efe türkülerimizin olduğu konusunu da eklemek istiyoruz.

7.Zeybek türkülerimizle destanlarımız, belirli bir tarihi döneme ışık tutması bakımından paralellik göstermektedir. Kurtuluş Savaşı, efelerin kendi bölgelerindeki olumsuzlukların sonucu olarak ortaya çıkan isyanlar, Osmanlı döneminde devlet içinde devlet olmaya kalkan ve memleketi bunaltan derebeyleriyle olan çatışmalarda sivrilene ve önderlik eden efelerimizin üzerine yakılan türküler bunun en güzel örneğidir.

Kısacası destan döneminin izleri, anlatı geleneğinin zeybek türkülerinin oluşturduğu halkada devam etmekle birlikte çeşitli unsurlar, söz konusu türkülerin ortaya çıktığı dönemin özelliklerine uyarak bazı değişikliklere uğramıştır.

KAYNAKÇA

GÖKALP, Ziya, Türk Medeniyeti Tarihi (İslâmiyetten Evvel Türk Medeniyeti) İslâmiyetten Evvel Türk Dini 1974, İstanbul, I.Kitap, (Haz: Fikret Şahoğlu) Türk Kültür Yayını:5 (Birinci Baskı)

KÖKSAL, Hasan, Milli Destanlarımız ve Türk Halk Edebiyatı 1985. İstanbul: Üçdal Neşriyat.

RADLOFF, Wilhelm Manas (Türkiye Türkçesine Aktaran: Emine Gürsoy Naskali) Kızıçibek 1992. Bişkek: Uçkun Mamlekettik Kontserni.

“Er Ziyvar” Karakalpak Folklorı 1997. Nökis-Karakalpakstan: Özbekistan İlimler Akademiyasının Karakalpakstan Bölümü. N. Dekyarayev Atındaki Til hem Adebıyat İnstitutı.

ERGİN, Muharrem, Dede Korkut Kitabı I 1994. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. Türk Dil Kurumu Yayınları: 169

BAYRAK, Mehmet Eşkiyalık ve Eşkiyalık Türküleri 1980. Çağdaş Gazeteciler Derneği İnceleme-Araştırma Ödülü

BORATAV, P. Naili, I Folklor ve Edebiyat Cilt II. 1982. İstanbul: Adam Yayınları.

GÖKYAY, O. Şaik. Dedem Korkudun Kitabı 1973, İstanbul: Devlet Kitapları. Milli Eğitim Basımevi (Birinci basılış)

KAPLAN, Mehmet I. Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 3, Tıp Tahlilleri 1985. İstanbul: Dergâh Yayınları.

KÖSE, Nerin V. “Kurmanbek Destanı’nın Karakalpak Versiyonu: Kurbanbek” Araştırmalar IV 1999. Ankara: Milli Folklor Yayınları: 12 Halk Edebiyatı Dizisi: 8

KÖSE, Nerin I “Kococaş” 2002. Ankara: Milli Folklor Yayınları: 16 Halk Edebiyatı Dizisi:9

KAFESOĞLU, İbrahim “Türk Milli Kültürü” 1986. İstanbul: Boğaziçi Yayınları (Dördüncü baskı)

ÇINAR, Ali Abbas, Türklerde At ve Atçılık 1993. Ankara: Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Müdürlüğü Yayınları: 192 Gelenek, Görenek ve İnançlar Dizisi: 18

KÖSE, Nevin II Araştırmalar III 1998. Ankara: Milli Folklor Yayınları: 11. Halk Edebiyatı Dizisi:7

YUSUPOV, Kenes, Manas Destanı (Türkiye Türkçesine Aktaranlar: Fikret Türkmen-Alimcan İneyet) 1995. Ankara: Atatürk Kültür ve Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. Atatürk Kültür Merkezi Yayını Sayı:96

KAPLAN, Mehmet II, Oğuz Kağan Destanı 1979. İstanbul: Dergâh Yayınları: 7, Eğitim Dizisi:4

TİMURTAŞ, Faruk “Türk Destanları” 1965. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. Ayyıldız Matbaası.

İNAN, Abdülkadir, “Türk Destanlarına Genel Bir Bakış” Makaleler ve İncelemeler 1968. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

YÖNTEM, Ali Canip, Epopée, Ebedi Nevilerle Mesleklere Dair Malûmat 1950, İstanbul: Devlet Matbaası.

KIDIRBAYEVA, Raisa Epos Manas, Genezis Poetika Skozitelstvu 1996. Bişkek: Şam

YÜKSEL Hüsnü, Demirci Eşkya Türküleri (Basılmamış Lisans Tezi)

KÖSE, Nerin III, “Cihan Hakimiyeti ve Kırgız Destanları” Araştırmalar III. 1998. Ankara: Milli Folklor Yayınları: 11 Halk Edebiyatı Dizisi:7

ATAMAN, Sadi Yaver Sepetçioğlu Osman Efe TFA s:165

ÖZKAYA, Yücel Osmanlı İmparatorluğunda Âyânlık 1994. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. Türk Tarih Kurumu Yayınları VII, Dizi-Sa:157

ÇAĞATAY, Neşet “Ahiliğin Ortaçağ Anadolu Toplumuna Etkileri” I. Uluslar arası Ahilik Kültürü Sempozyumu Bildirileri 1996. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları: 1798 Hagem Yayınları: 225 Seminer Kongre Bildirileri Dizisi: 44 ss: 33-43

YILDIZ, Naciye Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürüyle İlgili Tespit ve Tahliller. 1995. Ankara : Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. Türk Dil Kurumu Yayınları: 623